

DOI

УДК 329.14(477.43/.82)»1907/1912»

Олександр Федьков (м. Кам'янець-Подільський)

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри археології,
спеціальних історичних і правознавчих дисциплін
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка
E-mail: san.fedkov@ukr.net
ORCID:<https://orcid.org/0000-0003-4835-9445>

«В ім'я кращого майбутнього»: організації української соціал-демократичної спілки на Поділлі та Волині в 1907–1912 рр.

У статті розглянуто діяльність Української соціал-демократичної спілки в період політичної реакції (червень 1907–1912 рр.) у Російській імперії. В середині організації діяли агенти таємної поліції, які значною мірою підривали її роботу. Їхні доноси спричиняли обшуки, арешти та викриття планів, зокрема підготовки конференції чи поширення листівок. Та, попри масові арешти, втрату кадрів і зростання песимізму серед членів, організації УСДС продовжували існувати. Діячі підтримували одне одного, поширювали літературу, видавали прокламації та намагалися організувати страйки. У Подільській губернії діяльність Спілки залишалась активнішою. Відбувалися страйки на заводах (наприклад, у Городку), а також здійснювався друк і розповсюдження революційних відозв. Спілківці співпрацювали з єврейськими соціалістами та гуртками самоосвіти, зокрема «Просвітою». На Волині вплив УСДС значно ослаб. Там домінував чорносотенний Почаївський відділ «Союза русского народа», до складу якого входило понад 100 000 осіб. Соціал-демократи намагалися критикувати його діяльність через листівки, однак їхня організаційна активність була слабкою. Подільські та волинські комітети УСДС намагались об'єднати зусилля. Вони видрукували листівку «О Союзе русского народа», в якій критикували його ідеологію та діяльність, та «Что делать сельским рабочим?» із закликом за допомогою робітничих союзів відстоювати свої інтереси. Спілківці Волині та Поділля здійснювали також підготовку спільної конференції у Володимирі-Волинському у 1909 р., яку конспіративно називали «ярмарком». Це свідчить про прагнення до координування зусиль і відновлення діяльності. Проте до 1912 р. Спілка остаточно втратила організаційну єдність і фактично припинила існування як єдина політична сила.

Ключові слова: Українська соціал-демократична спілка, самодержавство, політична реакція, Поділля, Волинь.

Oleksandr Fedkov (Kamianets-Podilskyi)

Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of the Department of Archaeology, Special
Historical and Legal Disciplines,
Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University
E-mail: san.fedkov@ukr.net
ORCID:<https://orcid.org/0000-0003-4835-9445>

«In the name of a better future»: organizations of the ukrainian social democratic union in Podillia and Volyn, 1907–1912

Abstract. *The article deals with the activities of the Ukrainian Social Democratic Union (USDU) during the period of political reaction in the Russian Empire (June 1907–1912). The organization was significantly destabilized by the infiltration of secret police agents, whose reports led to searches, arrests,*

and the exposure of plans, including preparations for conferences and the dissemination of brochures. Despite mass arrests, the loss of personnel, and growing pessimism among members, USDU cells continued to function. Activists supported one another, distributed literature, issued proclamations, and attempted to organize strikes. In Podilska province, the Union's activity remained more active. Strikes occurred at factories (e.g., in Horodok), and revolutionary appeals were printed and circulated. USDU members cooperated with Jewish socialists and self-education circles, including Prosvita. In contrast, in Volyn, the influence of the USDU significantly weakened. The region was dominated by the Black-Hundred-affiliated Pochaiv branch of the «Union of the Russian People,» which counted over 100,000 members. Social Democrats tried to criticize its activities through leaflets, although their own organizational efforts remained weak. The Podillia and Volyn USDU committees attempted to coordinate their efforts. They published the leaflet “On the Union of the Russian People”, criticizing its ideology and activities, and What Should Rural Workers Do?, calling on rural laborers to defend their interests through workers' unions. USDU members from Volyn and Podillia also prepared a joint conference in Volodymyr-Volynskiy in 1909, which was clandestinely referred to as a «fair.» This indicates a desire to coordinate efforts and revive organizational activity. However, by 1912, the Union had ultimately lost its organizational cohesion and had effectively ceased to exist as a unified political force.

Key words: Ukrainian Social Democratic Union, autocracy, political reaction, Podillia, Volyn.

Дослідження історії політичних партій і громадських організацій Російської імперії має значний науковий і суспільний інтерес, оскільки уможливує з'ясувати тенденції розвитку суспільно-політичного життя, співвідношення легальних і нелегальних форм діяльності, використання різноманітних методів боротьби партій і спілок для протидії недемократичним органам влади. І хоча в гуманітарних науках після краху Радянського Союзу та сформованого ним блоку намітилася тенденція до ідеалізації ліберального майбутнього («кінець історії»), проте суспільні процеси на території країн пострадянського простору та загалом у світі засвідчують: боротьба демократії та авторитаризму триває. Відтак, важливо й надалі вивчати функціонування політичних організацій в умовах авторитарних політичних режимів.

Метою цієї статті є з'ясування особливостей функціонування місцевих осередків Української соціал-демократичної спілки РСДРП (УСДС) у Волинській і Подільській губерніях в період політичної реакції 1907–1912 рр.

Історіографія проблеми. Дослідження історії місцевих осередків Української соціал-демократичної спілки (УСДС, Спілка) у період реакції – доволі вузька тематика, відтак із неї маємо небагато досліджень у сучасній історіографії. Вона розглядалася в працях українських учених В. Головченка¹, О. Кривобока², С. Наумова³, А. Павка⁴, С. Ткача та Д. Решетченка⁵, О. Федькова⁶ та в колективній монографії з політичної історії України (автор відповідного підрозділу – М. Кармазіна)⁷, які досліджують історію політичних партій. Враховуючи мету, яку ставили автори у своїх працях, вони лише загально охарактеризували

¹ Головченко В. І. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. Харків: Майдан, 1996. 190 с.

² Кривобок О. П. Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.: монографія; Ніжин. держ. ун-т ім. М. В. Гоголя. Ніжин: НДУ, 2011. 202 с.

³ Наумов С. О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. ХІХ ст. – лютий 1917 р.). Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2006. 344 с.; Наумов С. О. З історії одного симбіозу: організаційні відносини «Спілки» і РСДРП. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. № 908. Серія «Історія» Випуск 42. Харків, 2010. С. 106–114.

⁴ Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні, зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кінець ХІХ століття – лютий 1917 р. Монографія. Київ: Іван Федоров, 1999. 248 с.

⁵ Ткач С., Решетченко Д. Партійно-політичне життя в Подільській губернії на початку ХХ століття: монографія: у 2-х кн.; [за наук. ред. д-ра іст. наук О. М. Федькова]; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: Рута, 2020. 367 с.

⁶ Федьков О. Українська соціал-демократична спілка: у пошуках ідейно-політичної ідентичності. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. 600 с.

⁷ Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 1: На зламі століть (кінець ХІХ ст. – 1917 р.) / Ю. А. Левенець (кер.), Л. П. Нагорна, М. М. Кармазіна. Київ: Генеза, 2002. 424 с.

функціонування спілківських осередків в українських губерніях Російської імперії та в окремих регіонах і тільки в монографії О. Федькова частково з'ясовано діяльність громад УСДС на Поділлі та Волині в 1907–1912 рр., а в праці С. Ткача та Д. Решетченка – у Подільській губ. Відтак, на сьогодні відсутнє дослідження, в якому б комплексно з'ясовувалися умови та функціонування організацій УСДС в Подільській і Волинській губ. в період політичної реакції. Нова наукова інформація з проблеми, подана у цій статті, може стати в нагоді при написанні історії суспільно-політичного руху в Україні та зазначених українських регіонів. Вважаємо, що подальше дослідження проблеми може здійснюватись у напрямку комплексного розгляду партійно-політичного життя в українських губ. Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.

При написанні статті нами використано низку загальнонаукових і спеціально-історичних принципів і методів наукового пошуку. Загальнонаукові методи аналізу та синтезу уможливили розглянути предмет дослідження, УСДС, через діяльність її регіональних організацій. Отримана унаслідок цього наукова інформація дозволила скласти більш цілісне уявлення про Спілку. Завдяки принципу історизму дослідили діяльність спілківських осередків в період політичної реакції, коли політичні партії соціалістичного спрямування піддавались репресіям царської влади. Принцип об'єктивності реалізований через критичний підхід до історичних джерел і літератури, використаних при написанні статті. Компаративний підхід допоміг з'ясувати регіональні особливості розвитку соціал-демократичного руху в Подільській і Волинській губ.

Початок періоду політичної реакції в імперії Романових розпочався 3 червня 1907 р., коли царським указом розпустили II Державну Думу, без її згоди на це, як передбачали Основні державні закони, і оголосили новий виборчий закон, суттєво менш демократичний. Водночас правоохоронні органи царизму посилили полі-

тичні репресії, які спрямовувалися проти діячів соціалістичних і ліберальних політичних партій, зокрема й колишніх депутатів Думи. Попри це, осередки УСДС продовжували функціонувати, зокрема й на Поділлі та Волині.

На початку доби реакції правоохоронні органи Російської імперії вже мали досить інформації про Спілку, щоб протидіяти її діяльності. Для цього вони використовували таємних агентів, які, перебуваючи в складі організації, повідомляли про її діяльність таємну поліцію. Наприклад, помічник начальника Подільського ГЖУ по Вінницькому повіті рапортував своєму безпосередньому керівнику про декількох наявних співробітників, зокрема акушерку Кофман, яка працювала в Спілці⁸. Провокатори діяли також і в керівництві УСДС, тож приїзд одного з них, Й. Барановського («Антипа») 19 грудня 1908 р. у Вінницю з метою, ніби то, активізувати партійну роботу та скликати конференцію, нічого доброго подільським спілківцями не віщував; таємна поліція отримала нову інформацію про організацію⁹. Всі ці агенти повідомляли про склад організацій, напрями і форми діяльності та труднощі, з якими вони стикалися. Надана інформація слугувала жандармам підставою для обшуків і арештів партійців¹⁰, серед яких панувала атмосфера песимізму та розгубленості.

Про занепадницькі настрої серед соціал-демократів свідчили їхні листи, які перехоплювала таємна поліція. Для прикладу, в епістолі соціал-демократа з Могилева-Подільського за підписом «А. Ром» до вінницької спілківки П. Шрайберг зазначалося: «Сьогодні Ваш лист нав'яв на мене сум і думи важкі. Дорікати Вам за такий похмурий настрій я вважаю за недоцільне; хіба здатні ми керувати рухом наших думок. Хіба душевні переживання залежать від нашого розуму. Я вважаю Ваш настрій законним і цілком відповідним навколишнім умовам»¹¹. Втім, адресант просив прийняти «пораду друга» та закликав П. Шрайберг братися з своїм відчаєм, бути сильною, «боротися в ім'я кращого майбутнього»¹². Отже, попри апатію, яка охопила частину пар-

⁸ Центральний державний історичний архів України (м. Київ) (далі – ЦДІАК України), ф. 301, оп. 2, спр. 21, арк. 138, 168, 169; там само, спр. 226, арк. 28 зв.

⁹ ЦДІАК України, ф. 301, оп. 2, спр. 28, арк. 124, 124 зв.

¹⁰ Державний архів Вінницької області (далі – Держархів Вінницької області), ф. 192, оп. 1, спр. 226, арк. 1.

¹¹ ЦДІАК України, ф. 275, оп. 2, спр. 46, арк. 9.

¹² Там само, арк. 9, 9 зв.

тійців, вони підтримували один одного та продовжували діяльність.

Ускладнилась робота керівних органів Української Спілки; частина її діячів перебувала за кордоном, інша – в Києві. Але на чільних місцях в складі організації перебували таємні агенти, які інформували таємну поліцію про її функціонування. Так, агенти «Благовещенській» і «Нікольській» повідомляли, що відомий діяч УСДС, член редколегії газети «Правда» М. Меленевський (Басок) в 20-х числах серпня 1909 р. виїхав з-за кордону в Російську імперію. Він привіз із собою до Вінниці півтори тисячі екземплярів згаданого видання, частину передав до Бердичева, а ще півтори тисячі – до Санкт-Петербурга. Головним діячем Спілки у Вінниці агенти називали «Сашу», якого жандарми ідентифікували як І.-Г. Боркуна¹³. Як видно, провідний діяч Спілки М. Меленевський підтримував відносини з подільськими та волинськими діячами громади, а соціал-демократична робота не припинялася, хоча таємна поліція й мала про неї інформацію.

У складному становищі опинилися спілківські осередки в Подільській губернії. У Вінницькому п. їхня діяльність ледь простежувалася. Так, секретний агент «Красний» із Жмеринки, інформував у липні-серпні 1907 р. про кількох революціонерів, що втекли з тюрми і перебували на нелегальному становищі та зазначав, що соціал-демократи зовсім припинили роботу у зв'язку з відсутністю сил¹⁴. Натомість, активізувалися соціалісти-революціонери; згадувалося про зібрання останніх 7 липня та 19 серпня. У першому взяли участь 30 осіб та два оратори, а в другому працівники депо та партійний працівник із Києва¹⁵. Отже, на деякий час есери заповнили політичну нішу, яку раніше займали спілківці.

У селах Байківка, Писарівка та Голяки Вінницького п., де існували спілківські осередки, 17 і 22 серпня 1907 р. проведено труси у вчите-

лів І. Варчука, І. Поважука та Вороніна, низки селян і євреїв. В окремих хліборобів виявили докази причетності до УСДС; у П. Бездушного – три екземпляри прокламації УСДС, а в І. Стяглика та П. Яросевича – список усіх членів організації із кількістю внесених ними грошей, брошури «Просвіти» та «переписаний революційний похоронний марш»¹⁶.

Відомо, що окремі спілківці в Подільській губ. входили до Подільського товариства «Просвіта» і використовували легальні можливості для революційної пропаганди¹⁷. Проте такі заходи мали негативні наслідки для самого товариства, оскільки у його стінах поширювалися нелегальні видання. Зокрема, пов'язана з «Просвітою» членкиня РСДРП О. Неселовська давала для прочитання відозву ГК УСДС «Товарищи сельские рабочие и крестьяне» та газету Полтавського комітету УСДРП «Соціал-демократ»¹⁸. Зазначене стало приводом до припинення місцевою адміністрацією діяльності товариства «Просвіта».

Продовжували функціонувати й інші сільські осередки соціал-демократів на Поділлі, хоча в їхній діяльності з'явилися нові риси, непридатні для марксистської тактики. Свідченням цього став рапорт пристава сьомого стану Балтського п. про події в с. Журавлінка, де було «неспокійно в політичному та аграрному смислах» і селяни соціал-демократи вдавалися до підпалів майна поміщика, членів церковного притчу та односельців, які продовжували ходити в економію на роботи разом із своїми дітьми¹⁹. Поліцейський пристав також інформував, що під час похорону одного із своїх вожаків сільські соціал-демократи публічно співали революційних пісень. Вони закликали також до насилля щодо поміщика, членів притчу та чужих робітників. Сам посадовець отримував листи з погрозами²⁰. Наприкінці 1907 р. керівників осередку Ф. Кравченка, Я. Кравченка, В. Андрущенко, П. Андрущенко, Л. Нагорняка,

¹³ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ), ф. 102 ДП ОО. 1909 г., оп. 239. д. 8, ч. 1, л. А., л. 98, 99, 100.

¹⁴ ЦДІАК України, ф. 276, оп. 1, спр. 60, арк. 313, 313 зв.

¹⁵ ЦДІАК України, ф. 276, оп. 1, спр. 60, арк. 313 зв. 314, 336 зв.

¹⁶ ЦДІАК України, ф. 301. оп. 2, спр. 20, арк. 849, 849 зв., 852.

¹⁷ ГАРФ, 102 ДП ОО. 1907 г., оп. 237, д. 177, л. 19.

¹⁸ ЦДІАК України, ф. 301, оп. 2, спр. 23, арк. 23.

¹⁹ Держархів Вінницької області, ф. 192, оп. 1, спр. 226, арк. 19.

²⁰ Там само, арк. 19, 21.

І. Чернюка й інших заарештували та заслали під гласний нагляд поліції в Архангельську та Вологодську губернії.²¹

На початку грудня 1907 р. жандарми знали персональний склад 21 члена Тульчинської організації РСДРП, 19 з яких були євреями. Проте, помічник начальника Подільського ГЖУ ротмістр Рубан не міг встановити особи секретаря цієї громади «Петра»; можливо, це був земський лікар О. Тисяцький-Памочко, якого він називав «головою зазначених вище іудеїв». Жандарм інформував свого начальника, що останнім часом ця «злочинна організація» ніяких активних виступів не здійснювала²².

Дещо краще справи йшли в барської спілківської групи в Могилівському повіті, про що засвідчував лист її діяча Йосипа. У місті активно працювали члени єврейського соціал-демократичного Бунду, які мали дві профспілкові організації прикажчиків та кравців чисельністю, відповідно, 50 та 45 членів. Однак, до профспілки входили лише чотири члени УСДС. Про створення власної профспілкової організації в м. Барі спілківці й не мріяли, оскільки через тиждень-два з міста мали виїхати два професіонали (партійні працівники), «які працювали до цих пір». Слабко велася робота лише в місті та передмістях, серед робітників цукрових заводів і млинів. Висловлювалась думка, що для поширення соціал-демократичних ідей можна б використати гурток самоосвіти, до складу якого входило 28 осіб інтелігентів. До нього входив один член УСДС. Барський активіст просив прислати на зиму партійного працівника для міської та сільської роботи, оскільки «існував досить великий сільський район із напіворганізованими вже селянами, які з розкритими обіймами прийняли би професіонала»²³. Зазначену інформацію проведеною «розвідкою» підтвердили жандарми; вони вста-

новили, що Йосип – це гімназист Й. Серебринський, який 15 серпня 1907 р. виїхав у Курськ для продовження навчання²⁴.

Тривала діяльність Літинської організації РСДРП під орудою міщан В. Карабанова та Г. Мазурика. Спілківці видрукували відозву «Граждане России, приближается время выборов в 3-ю Государственную думу», у якій закликали населення голосувати на майбутніх виборах за соціал-демократів. Ця листівка поширювалася серед жителів повіту та губернії. Однак 26 січня 1908 р. відбулися арешти керівників цього осередку, які потрапили до в'язниці²⁵.

У м-ку Городок Кам'янецького повіту діяла група РСДРП, яка на гектографі видрукувала відозви «Готовтесь» і «Товарищи крестьяне и рабочие». У них городоцькі спілківці закликали хліборобів до проведення сільськогосподарських страйків з метою збільшення заробітної плати та «покращення своєї долі»²⁶. У серпні та вересні 1907 р. ці листівки поширювалися серед мешканців Кам'янецького та Проскурівського повітів. Унаслідок соціал-демократичної пропаганди розпочався страйк на Городоцькому цукровому заводі, де учасники виступу, жителі містечка й околиць сіл вимагали підвищення заробітної плати до 1 руб. 50 копійок за мірку накопаних буряків. Проте, власники підприємства відмовилися виконувати вимоги страйкуючих і запросили на роботу 700 селян із сусідньої Волині. Тоді соціал-демократи вдалися до радикальніших дій; вони видали листівки «Боевая дружина» з загрозливими малюнками та надписом «Смерть врагам народу!!!», які 16 вересня розкидали біля казарм, де мешкали волиняни. Соціал-демократи вимагали від страйколомів не перешкоджати їхній боротьбі й наказували «йдіть туди, звідки прийшли». Соціал-демократи погрожували підірвати бомби в казармах, в яких проживали прийшли робітники, та спалити їхні будинки на батьківщині²⁷. На підтвер-

²¹ Держархів Вінницької області, ф. 192, оп. 1, спр. 226, арк. 22, 68.

²² ЦДІАК України, ф. 301, оп. 2, спр. 20, арк. 1070.

²³ ГАРФ, 102 ДП ОО. 1907, оп. 237. д. 8, ч. 1, пр. 2. л. 127; ЦДІАК України, ф. 301, оп. 2, спр. 20, арк. 761, 761 зв., 762, 764, 764 зв.

²⁴ ЦДІАК України, ф. 276, оп. 1, спр. 73, арк. 359-360 зі зв.

²⁵ ЦДІАК України, ф. 276, оп. 1, спр. 11, арк. 11-12; там само, ф. 301, оп. 1, спр. 1138, арк. 34; Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА), ф. 228, оп. 1, спр. 7751, арк. 379; там само, спр. 7771, арк. 2.

²⁶ ЦДІАК України, ф. 276, оп. 1, спр. 8, арк. 38.

²⁷ Там само, арк. 37, 42, 89, 315, 181.

дження своїх намірів вони здійснили акцію залякування – підірвали бомбу на полі, неподалік працюючих волинян²⁸. Унаслідок настирних дій страйкарів, адміністрація заводу була вимушена звільнити волинських селян і підвищити заробітну плату на 20 %²⁹. Проте, діяльність городоцьких спілківців не залишилась безкарною; жандарми заарештували одинадцять членів групи та ув'язнили їх в Кам'янецькій тюрмі³⁰. Отже, попри репресії правоохоронців, організації УСДС продовжували діяльність у Подільській губернії в другій половині 1907 р.

У Волинській губернії, де Спілка у період революції 1905–1907 рр. мала слабкі позиції, в добу реакції її вплив продовжував зменшуватися. Умови роботи РСДРП та інших соціалістичних і ліберальних політичних партій у цьому регіоні були вкрай складними; там соціально-політичний простір майже цілком заповнив чорносотенний Почаївський відділ «Союза русского народа». Цей консервативно-монархічний осередок налічував понад 100 000 членів і впливав на політичну атмосферу не лише на Волині, але й в інших українських губерніях. Друкарня Почаївської лаври здійснювала потужну видавничу діяльність; видрукувані нею книги, брошури, листівки спрямовувалися на формування в жителів краю російської національної ідентичності та боротьбу з революційним і визвольним рухом³¹. Втім, члени Української Спілки прагнули продовжувати роботу.

Можливо, враховуючи суспільно-політичну ситуацію у Волинській губернії, центр Волинського району Спілки перебував у м. Бердичеві Київської губернії³². Звідти здійснювалося керівництво соціал-демократичною роботою.

Навесні–восени 1907 р. керівництво УСДС робило неодноразові спроби скликати обласну конференцію, проте всі вони завершилися безрезультатно. У листі, надісланому 2 липня 1907 р. із Житомира в Київ, член Головного комітету Спілки «Богдан» (І. Кирієнко) повідомляв, що конференція Волинського району не відбулася через неявку делегатів; прибули лише представники від Бердичева, Новоград-Волинського та Полонного. Автор листа «провів маленьку нараду» та взяв у представників зазначених організацій адреси для листів та явок. Адресант наводив дані про чисельність спілківських організацій на Волині; скорочення соціал-демократів із 361 напередодні Лондонського з'їзду РСДРП до 261 засвідчувало про зменшення впливу УСДС у губернії³³. Зменшення чисельності членів організації відбулося унаслідок арештів і відходу частини діячів від партійної роботи.

Втім, члени Волинської районної організації УСДС не опустили рук. Враховуючи несприятливу суспільно-політичну ситуацію, яка склалася для діяльності в губернії, вони вирішили видрукувати прокламацію, спрямовану проти Почаївського відділу СРН. За даними таємної поліції, Бердичівська соціал-демократична організація опублікувала у січні 1908 р. листівку «О Союзе Русского Народа» в друкарні, яка розміщувалась у м. Летичеві Подільської губернії³⁴. Очевидно, допомогу у цій справі надали члени спілківського осередку, який там функціонував³⁵. У прокламації критикувалось самодержавство, поміщики та найщиріші захисники царської влади в особі чорносотенців. Соціал-демократи детально розглянули головні тези агітації «істинно-руських»: «Конституція для нас згубна. Росії потрібне самодержавство.

²⁸ ЦДІАК України, ф. 276, оп. 1, спр. 8, арк. 31, 32, 36, 36 зв.

²⁹ ЦДІАК України, ф. 301, оп. 1, спр. 1128, арк. 42; Державний архів Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької області), ф. 281, оп. 1, спр. 8096, арк. 302–305 зв.; там само, спр. 8100, арк. 181.

³⁰ ЦДІАК України, ф. 276, оп. 1, спр. 8, арк. 33; там само, ф. 301, оп. 1, спр. 1128, арк. 10, 11, 19, 20, 21, 22, 22 зв.

³¹ *Омельянчук И.* Почаевский отдел Союза русского народа. *Чёрная сотня.* Историческая энциклопедия 1900–1917. [Отв. Ред. О.А.Платонов]. Москва: Крафт+, Институт русской цивилизации. 2008. С. 410–412.

³² ГАРФ, ф. 102 ДП ОО. 1909 г., оп. 239, д. 8, ч. 1, л. А, л. 29.

³³ ГАРФ, ф. 102 ДП ОО. 1907 г., оп. 237, д. 8, ч. 10, л. 1.

³⁴ ГАРФ, ф. 102 ДП ОО. 1908 г., оп. 238, д. 5, ч. 21, л. 1; там же, ф. 102 ДП ОО. 1908 г., оп. 238, д. 8, ч. 5, л. 1, 1 зв.; ЦДІАК України, ф. 301, оп. 2, спр. 226, арк. 28 зв., 29.

³⁵ *Ткач С., Решетченко Д.* Партійно-політичне життя в Подільській губернії на початку ХХ століття [Текст] : монографія : у 2-х кн. / [за наук. ред. д-ра іст. наук О. М. Федькова] ; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський : Рута, 2020. С. 193.

Селяни без поміщиків – як стадо без пастуха! Безземелля – результат злісної агітації та пропаганди: російський народ бідний, оскільки його експлуатують поляки, євреї, грузини та інші іногородці»³⁶. У листівці спростовувались зазначені постулати, а СРН таврувався як «банда поміщиків, шпiонив і провокаторів, які давно втратили честь свою та совість і за гроші готові продати рідного батька»³⁷. Наприкінці листівки містився заклик до міської та сільської бідноти, і до тих, «хто не може терпіти сваволі та насилля царського уряду, тих, хто хоче боротися за землю та волю» – вступати до лав РСДРП³⁸. Для волинських спілківців цей видрук був вкрай актуальним, оскільки Почаївський СРН зайняв домінуюче становище в суспільно-політичному житті краю. Зазначене видання Волинського районного комітету, а також листівка Центральної групи Спілки «Как депутаты добывали землю и волю народу в Думах» у квітні 1908 р. поширювалися в селах Мотовилівка та Велика Волиця Житомирського повіту³⁹.

Київське розшукове відділення (далі – РВ), завдяки роботі агентури, станом на 30 травня 1908 р. знало адреси для листування та явок з іменами спілчан у Рівному, Славуті, Острозі, Полонному, Бердичеві, Житомирі, Ковелі, Новограді-Волинському та Кременці. Про це начальник РВ М.Кулябко повідомив начальника Волинського губернського жандармського управління⁴⁰. Проте активної соціал-демократичної роботи з різними соціальними групами населення у Волинській губернії не велося.

1 січня 1908 р. у с. Війтівці Летичівського повіту Подільської губернії при арешті вчителя І. Баланюка виявили прокламації ЦГС «Как

депутаты добывали землю и волю народу в Думах» з печаткою Летичівської групи УСДС⁴¹. Діяч цього осередку Ф. Кульчицький влітку 1908 р. роздавав листівки «О Союзе Русского Народа» перехожим у міському саду Летичева⁴². Про діяльність летичівських спілківців засвідчували непоодинокі факти поширення в місті та повіті соціал-демократичних видань⁴³.

18 січня 1909 р. відбулася конференція Української соціал-демократичної спілки у Києві, на якій обрали новий Головний комітет і прийняли важливі рішення щодо подальшого розвитку громади. Проте ці заходи заздалегідь були приречені на невдачу, оскільки організаторами конференції виявилися агенти Київського РВ, а сам форум проходив під наглядом останнього⁴⁴. Волинську організацію Спілки на зібранні представляли делегати від Бердичева, Житомира, Новоград-Волинська. Агент «Махновський» називав імена представників Бердичівської організації Д.Бродського та Г. Лідермана, які брали участь у форумі та мали звітувати про її роботу перед партійцями у Вінниці та Житомирі⁴⁵. Два делегати від Подільської губернії (одного з них – І.Г. Боркуна таємна поліція ідентифікувала; в організації був відомий під псевдонімом «Ніколай») не змогли взяти участь у засіданнях конференції, оскільки помітили за собою стеження⁴⁶. За усіма делегатами встановили стеження й залишалось питанням часу, коли їх заарештують.

У 1909 р. у Вінниці до складу Подільського комітету Спілки входила низка осіб, зокрема зубний лікар В.Гельтман і П.Шрайберг. Через останню велося листування і на її адресу надходили листи та література з Києва, Могилева-

³⁶ ЦДІАК України, ф. 301, оп. 2, спр. 226, арк. 29.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само, арк. 29 зв.

³⁹ ГАРФ, ф. 102 ДП ОО, 1908 г., оп. 238, д. 8, ч. 1, л. 1, 2 об, 4.

⁴⁰ ЦДІАК України, ф. 276, оп. 1, спр. 93, арк. 39, 40, 41, 42, 43.

⁴¹ ЦДІАК України, ф. 276, оп. 1, спр. 88, арк. 307.

⁴² ГАРФ, ф. 102 ДП ОО, 1908 г., оп. 238, д. 8, ч. 5, л. 5.

⁴³ ЦДІАК України, ф. 276, оп. 1, спр. 117, арк. 17, 118; там само, ф. 301, оп. 2, спр. 20, арк. 1061; там само, спр. 221, арк. 22; там само, ф. 442, оп. 858, спр. 349, арк. 7; КПМДА, Ф. 228, оп. 1, спр. 7759, арк. 1-2.

⁴⁴ Федьков О. Українська соціал-демократична спілка: у пошуках ідейно-політичної ідентичності. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. С. 422–433.

⁴⁵ ГАРФ, ф. 102 ДП ОО, 1909 г., оп. 239, д. 8, ч. 1, л. А. л. 1, 1 об.; ГАРФ, ф. 102 ДП ОО, 1909 г., оп. 239, д. 8, ч. 4, л. А. л. 9, 11 об.

⁴⁶ ГАРФ, ф. 102 ДП ОО, 1909 г., оп. 239, д. 8, ч. 4, л. А, л. 9, 11 об.

Подільського та з-за кордону⁴⁷. Протягом цього року жандарми тричі, 20 квітня, 26 серпня та 16 листопада, проводили «ліквідації» (жандармський професійний сленг, який означав обшуки та арешти осіб на основі наявних даних)⁴⁸. Наприклад, 16 листопада 1909 р. помічник начальника Подільського ГЖУ у Вінницькому п. рапортував у Департамент поліції МВС, що на основі наявних даних «здійснив ліквідацію членів Подільського комітету РСДРП «Спілки» в кількості 8 осіб», але нічого не виявив у них при обшуку⁴⁹. Попри невдачу жандармів, їхні дії засвідчують про добру поінформованість про діяльність соціал-демократів.

Діячі УСДС в регіонах, за відсутності ініціатив з боку Головного комітету, ініціювали відновлення організаторської та агітаційно-пропагандистської роботи навесні 1909 р. 11 березня у Бердичеві мало відбутися зібрання членів Волинського району Спілки, на якому розподіляли соціал-демократів для партійної пропаганди. Прикметно, що в ньому передбачалася участь шести осіб: провідного діяча Д. Бродського, Дербаремдікера та ще четверо невідомих, «із яких... один із Вінниці та один із Погребищ» (Подільської губ.)⁵⁰. Зазначена інформація засвідчувала про співпрацю волинських і подільських спілківців.

Про продовження цього співробітництва указувала листівка «Что делать сельским рабочим?», датована квітнем 1909 р. і видана за підписом Волинського та Подільського районних комітетів Українського союзу «Спілка» РСДРП⁵¹. Вона розпочиналася словами: «Сільський робітник – ти ситий?», а далі називались факти важкого соціального та політичного становища цієї упослідженої соціальної групи. Вихід із нього соціал-демократи вбачали в згуртуванні та створенні робітничої організації. «За справу, –

зазначалося у листівці. – За дружню роботу зі створення міцного робітничого союзу»⁵². Створення сильної постійної професійної організації розглядалося соціал-демократами як засіб для негайного покращення умов праці та побудова «собі надійного захисту на майбутнє»⁵³. Відтак сільських робітників закликали об'єднуватися в союзи, обирати в селах робітничі комітети та наповнювати бойові каси на справу своєї боротьби. Їм пропонувалось виступати солідарно, через комітети зв'язуватися з іншими селами та виставляти однакові умови. Волинський і Подільський районні комітети УСДС виказували впевненість у тому, що лише в єднанні, в робітничій організації знаходиться запорука їхнього кращого життя⁵⁴. Згадані «союзи», фактично, виконували функції професійних спілок. Зазначена листівка, через кризовий стан спілківських осередків, не набула скільки-небудь значного поширення. Проте вона відображала бачення соціал-демократами своєї діяльності в середовищі сільських робітників у період політичної реакції та засвідчувала про налагодження співпраці подільських і волинських організацій УСДС.

Співробітництво Подільського та Волинського районних комітетів знайшло логічне продовження; спілківці готували проведення спільної конференції. Спочатку місцем проведення форуму, за даними агентури, розглядався Бердичів⁵⁵. Згодом місцем її проведення називався Володимир Волинський⁵⁶. Про це йшлося в листі від 21 травня 1909 р., отриманому жандармами агентурним шляхом. Прикметно, що соціал-демократи, дотримуючись правил конспірації, конференцію іменували «ярмарком», а її делегатів – «купцями». Процитуємо: «На ярмарку у В[олодимир]В[олинському] будуть присутні п'ять купців з Подільської губернії і, у

⁴⁷ ГАРФ, ф. 102 ДП ОО, 1909 г., оп. 239, д. 8, ч. 1, л. А, л. 96, 97; ЦДІАК України, ф. 275, оп. 2, спр. 46, арк. 3, 4, 7.

⁴⁸ ГАРФ, ф. 102 ДП ОО, 1909 г., оп. 239, д. 8, ч. 1, л. А, л. 87 зв., 96, 97.

⁴⁹ ГАРФ, ф. 102 ДП ОО, 1909 г., оп. 239, д. 8, ч. 1, л. А, л. 97.

⁵⁰ ГАРФ, ф. 102 ДП ОО, 1909 г., оп. 239, д. 8, ч. 1, л. А, л. 29.

⁵¹ ГАРФ, ф. 102 ДП ОО, 1909 г., оп. 239, д. 8, ч. 3, л. 2, 2 об., 3; ЦДІАК України, ф. 301, оп. 2, спр. 341, арк. 114.

⁵² ГАРФ, ф. 102 ДП ОО, 1909 г., оп. 239, д. 8, ч. 3, л. 2, 2 зв.

⁵³ ГАРФ, ф. 102 ДП ОО, 1909 г., оп. 239, д. 8, ч. 3, л. 2 зв.

⁵⁴ ГАРФ, ф. 102 ДП ОО, 1909 г., оп. 239, д. 8, ч. 3, л. 3.

⁵⁵ ГАРФ, ф. 102 ДП ОО, 1909 г., оп. 239, д. 8, ч. 1, л. А, л. 52, 53.

⁵⁶ ЦДІАК України, ф. 301, оп. 2, спр. 341, арк. 187.

зв'язку з тим, що завдяки винятково технічним причинам, число купців не повинно перевищувати п'ятнадцяти осіб, то пропонуємо Вам увійти в угоду з Вінницькими купцями з тим, щоб із Бердичева та з Вінниці приїхала лише одна людина, а не дві»⁵⁷. У листі натякали на арешти в Ровно і Житомирі та необхідності отримати письмові повноваження для представлення інших організацій. Про час «ярмарку» мали повідомити додатково⁵⁸. Зазначена конференція готувалася за участі М. Меленевського (Баска), про що свідчив приїзд із Відня його соратника та члена Закордонної групи Спілки М. Менеса⁵⁹. Начальник Київського РВ М. Кулябко, інформуючи про це, наказував з'ясувати за допомогою агентури та спостереження місце та час проведення конференції та заарештувати її учасників⁶⁰.

У березні 1910 р. в Кам'янці-Подільському спробу налагодити діяльність спілківської організації, яка б поширила свій вплив на повіті Подільської губ., зробив студент Московського університету І. Ільницький⁶¹. Він, зокрема, налагоджував зв'язки з керівним центром у Києві та інформував про осіб, які працюватимуть у Балтському, Кам'янецькому, Ушицькому, Проскурівському, Могилевському та Летичівському повітах. Повідомлялось також, що вінницькі соціал-демократи безпосередньо підтримували зв'язки з Києвом⁶². Втім, про результати цих заходів інформація відсутня.

У серпні 1910 р. ініціатива створення соціал-демократичного гуртка виходила від молодика Лоевецького, який виїжджав з міста, щоб «тримати екзамен при університеті». Він пропонував студенту Маркевичу взяти на себе цей обов'язок і долучити до справи місцевих соціал-демократів, «хороших працівників» Шаргея, Самулевича, Фольвашенка. Після створення гуртка передбачалося влаштування платних рефератів, які мала здійснювати певна особа-референт⁶³. Втім, один із соціал-демократів, Самулевич, одружився та виїхав у с. Зарванці

Вінницького повіту, де допущений на посаду учителя⁶⁴. Очевидно, й тут соціал-демократів спіткала невдача.

Про функціонування спілківських організацій у 1911–1912 рр. в Подільській і Волинській губерніях інформації небагато. Наприкінці січня 1911 р. у газеті «Правда», яку видавав у Відні відомий соціал-демократ Л. Троцький, повідомлялося про втрату впливу Почаївським «Союзом русского народа» та певне поживлення в суспільного життя на Волині. Кореспондент інформував про прагнення робітників до об'єднання на професійному ґрунті та створення організацій. У замітці інформувалося про відновлення громад УСДС, які налагоджують роботу серед робітників і селян. Волинські спілківці виказували свою довіру «Правде» та обіцяли надати їй матеріальну підтримку⁶⁵. Наприкінці 1912 р. УСДС як цілісна соціал-демократична організація припинила своє функціонування.

Отже, у період політичної реакції 1907–1912 рр., унаслідок діяльності агентів і репресій, ускладнилися умови діяльності УСДС. Однак, організація не припинила свого існування; продовжували функціонувати соціал-демократичні осередки у Подільській і Волинській губерніях, які взаємодіяли з Головним комітетом та Закордонною групою Спілки. Подільська організація зберігала активність; відбувалися поодинокі страйки, поширювалися листівки, велася робота серед селян і інтелігенції («Просвіта», гурток самоосвіти). У Волинській губернії вплив УСДС занепадав через значний вплив чорносотенного «Союза русского народа» та нечисельність власних осередків. Попри труднощі, спілківці Волині та Поділля намагалися об'єднатися та організувати спільну конференцію, що засвідчує їхню стійкість. Вони видавали також листівки, в яких містився заклик боротися проти СРН, за допомогою робітничих союзів відстоювати свої інтереси. Проте у 1912 р. УСДС як цілісна організація припинила існування.

⁵⁷ ЦДІАК України, ф. 301, оп. 2, спр. 341, арк. 188.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Там само, арк. 215 зв.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ ЦДІАК України, ф. 301, оп. 2, спр. 21, арк. 138.

⁶² ЦДІАК України, ф. 301, оп. 2, спр. 21, арк. 138; там само, ф. 276, оп. 1, спр. 296, арк. 79 зв., 80 зв.

⁶³ ЦДІАК України, ф. 276, оп. 1, спр. 296, арк. 162 зв.

⁶⁴ Там само, арк. 163 зв.

⁶⁵ По Вольнской губернии. *Правда*. 29 января (11 февраля) 1911. № 18-19. С. 7.

References

1. Holovchenko V. (1996). *Vid “Samostiinoi Ukrainy” do Soiuzu vyzvolennia Ukrainy. Narisy z istorii ukrainskoi sotsial-demokratii pochatku XX st.* Kharkiv: Maidán. [in Ukrainian].
2. Kryvobok O. (2011). *Diialnist politychnykh partii ta orhanizatsii na pivnochi Livoberezhnoi Ukrainy v kintsi XIX – na pochatku XX st.* Nizhyn: NDU. [in Ukrainian].
3. Naumov S. (2010). *Z istorii odnogo symbiozu: orhanizatsiini vidnosyny “Spilky” i RSDRP. Visnyk Kharkivskoho natsionalnogo universytetu imeni V. N. Karazina. Seriia “Istoriia”.* 42, 106–114. [in Ukrainian].
4. Naumov S. (2006). *Ukrainskyi politychnyi rukh na Livoberezhzhi (90-i rr. XIX st. – liutyi 1917 r.).* Kharkiv: KhNU im. V. N. Karazina. [in Ukrainian].
5. Omelianchuk I. (2008). *Pochaevskii otdel Soiuzu russkogo naroda.* In: *Chornaia sotnia. Istoricheskaia entsiklopediia 1900–1917.* Moskow: Kraft+, Institut russkoi tsivilizatsii. (410–412). [in Russian].
6. Pavko A. (1999). *Politychni partii, orhanizatsii v Ukraini, zarodzhennia, evoliutsiia, diialnist, istorychna dolia. Kinets XIX stolittia – liutyi 1917 r.* Kyiv: Ivan Fedorov. [in Ukrainian].
7. Smyrnov A. (1998). *Gosudarstvennaia дума Rossiiskoi imperii 1906–1917 gg. Istoriko-pravovoi ocherk.* Moskow: Kniga i biznes. [in Russian].
8. Tkach S., Reshetchenko D. (2020). *Partiino-politychne zhyttia v Podilskii hubernii na pochatku XX stolittia.* Kamianets-Podilskyi: Ruta. [in Ukrainian].
9. Fedkov O. (2017). *Ukrainska sotsial-demokratychna spilka: u poshukakh ideino-politychnoi identychnosti.* Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohienka. [in Ukrainian].
10. *Kuras I. (Ed) (2002). Politychna istoria Ukrainy XX st.: U 6 t. T. 1: Na zlami stolit (kinets XIX st. – 1917 r.).* Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].